

ҚАЗАҚ ӘЛПБИІН ЛАТЫН ЖАЗУЫНА КӨШІРУ ЖАЙЫНДА
(өзбек тілінің тәжірибесі негізінде салыстырмалы талдау)

К вопросу о переходе казахского алфавита на латинскую графику
(сравнительный анализ на основе опыта узбекского языка)

On the issue of the transition of the Kazakh alphabet to Latin script
(comparative analysis based on experience of the Uzbek language)

Сүйеркүл Ботагөз Мырзабайқызы
akbotakoz@mail.ru

ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, Алматы қаласы

Умирова Замира Абдухамид қызы
zamira_07_91@mail.ru

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы»
кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру
бағдарламаларының 1 курс магистранты, Алматы қаласы

К вопросу о переходе казахского алфавита на латинскую графику
(сравнительный анализ на основе опыта узбекского языка)

Сүйеркул Ботагөз Мырзабаевна
akbotakoz@mail.ru

д.ф.н., главный научный сотрудник, Института языкознания им. А.
Байтұрсынова, город Алматы

Умирова Замира Абдухамидқызы
zamira_07_91@mail.ru

магистрант 1-курса совместных образовательных программ
научно-исследовательских институтов на базе
Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
и комплекса «Ғылым ордасы», город Алматы

Suyerkul Botagoz Myrzabaevna
akbotakoz@mail.ru

d.ph.s., chief scientific officer of the Institute of Linguistics. named after A.
Baytursynov, Almaty city

Umirova Zamira Abduhamid qizi
zamira_07_91@mail.ru

1-course magister of cooperative educational programs of scientific research
institutes
on the basis of the al-Farabi Kazakh National University
and complex "Gilim ordasi", Almaty city

Түйін

Тіл – ұлттың рухы. Әр ұлттың дүниетанымы, мәдениеті мен салт-дәстүрі өз ана тілінде көрініс тауып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып беріліп отырады. Тілдің графикасы да өте маңызды факторлардың бірі, ол тілдің өзіне ғана емес, сол тілде сөйлеп, жазатын

халыққа да өз ықпалын тигізбей қоймайды. Қазақ тілінің жазу тарихында әліпбидің бірнеше рет ауысқаны белгілі және соңғысы криллицидан латынға көшу болып отыр. Латын графикасы 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың тарапынан қолдау тапты. Латын графикасына көшу – заман талабы, жаңа технологиялар мен ХХІ ғасырдағы ғылыми жаңалықтардың қайнар көзі. Қазіргі таңда қазақ тілінің латын графикасына көшуі – ең өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Сондықтан мақала авторлары оның артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталып, қазақ тілінің латын графикасына дұрыс әрі сапалы көшуіне қатысты кейбір мәселелерді шетел тәжірибесіне сүйене отырып қарастырған. Сонымен бірге отандық тілші ғалымдардың ұсыныстарына тоқталып, оларға қатысты тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: латын графикасы, әліпби, таңба, дыбыс, диграф.

Резюме

Язык является духом нации. Мировоззрение, культура и традиции каждой нации отражаются в ее языке и передаются от поколения к поколению. Языковая графика также является одним из самых важных явлений, и она влияет не только на язык, но и на сознание людей, говорящих и пишущих на этом языке. Известно, что в истории казахского письма алфавит менялся несколько раз, последний – переход от кириллицы на латиницу. Латинская графика была поддержана президентом Нурсултаном Назарбаевым в ходе его выступления на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана в 2006 году. Переход на латинскую графику является требованием современности, источником новых технологий и научных открытий XXI века. В настоящее время переход на латинский алфавит является одной из наиболее актуальных тем. В связи с этим авторами рассматриваются преимущества и недостатки этого процесса, анализируются некоторые моменты, касающиеся перехода казахского языка на латинскую графику, на основе зарубежного опыта. Также приведены предложения отечественных ученых-лингвистов и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит, знак, звук, диграф.

Abstract

Language is the spirit of the nation. The world view, culture and traditions of each nation are reflected in its language and transmitted from generation to generation. Language graphics are also one of the most important phenomena, and it affects not only the language, but also the consciousness of people speaking and writing in that language. It is known that in the history of the Kazakh letter the alphabet changed several times, the last one - the transition from Cyrillic to Latin. The Latin graphics was supported by President Nursultan Nazarbayev during his speech at the 12th session of the Assembly of the People of Kazakhstan in 2006. The transition to Latin graphics is a requirement of the present, a source of new technologies and scientific discoveries of the 21st century. Currently, the transition to the Latin alphabet is one of the most relevant topics. In this regard, the authors consider the advantages and disadvantages of this process, analyze some points concerning the transition of the Kazakh language to the Latin graphics, based on foreign experience. Also, suggestions of domestic linguistic scientists are given and the corresponding conclusions are drawn.

Keywords: Latin graphics, alphabet, sign, sound, digraph.

Осыдан бес мың жыл бұрын адам баласы жазу үлгісін тауып, ойы мен пікірін хатқа түсіру жүйесін жасаған болатын. Сол кезден бастап әріп пен жазу адамзат өмірінің ажырамас бөлігі болып қана қоймай, оның тыныс-тіршілігі мен өмір сүру тетігіне айналды. Ертедегі жазуларды бабалардың қолтаңбасы десек, бүгінде олар құнды мұра ретінде мұражайларда сақтаулы. Қазақ ұлты да сан ғасырлар бойы бірнеше жазу үлгісін қолданып келгені аян. Соның ішінде, мысалы, А.Байтұрсынұлы жасаған әліпбидің

маңыздылығы жоғары болды. А.Байтұрсынұлы қазақ тіл біліміндегі фонеманың алғашқы түсінігін қалыптастырды және қазақ тіліндегі фонетикалық жүйені қарастырды. Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Алфавит - бұл тілдің негізгі дыбыстарына арналған белгілердің жұмағы». Ол көбінесе лингвистикалық дыбыстарды нақты графикалық таңбалауға, оқудың, жазудың және оқытудың қарапайымдылығына назар аударды. Ол сөйлесу мен жазудың арасында үлкен сәйкестігі бар көптеген жазбаларға Төте жазу (Төте жазу А.Байтұрсынұлының жасаған жаңа орфографиясы) туралы айтады. «Аліп-би» (алфавит) - бұл грамматикалық бағытта жазылған, қазақ тілінде 24 дыбыс бар, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жартылай дауысты дыбыстар. Дыбыстар дауысты, дауыссыз және жартылай дауысты деп бөлінеді [1]. Дауысты дыбыстар: а – ا, о – و, ұ – و, ы – ی, е – ی, дауыссыз дыбыстар: б – ب, п – پ, т – ت, ж – ج, ш – ش, д – د, р – ر, з – ز, с – س, ғ – غ, қ – ق, к – ك, г – گ, ң – ن, л – ل, м – م, н – ن. жартылай дауыстылар: ۓ у), ۙ й).

Қазақ лингвистикасының негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы қазақ тілін қолданып әріптердің лингвистикалық ерекшеліктерін жақсартты. Оның оқулығы адамдардың сауаттылығын арттыруға арналды. А.Байтұрсынұлы 1912 жылдан бастап қазақ әліпбиін реформалау үшін араб жазуларын қолданды және ол қазақ тілінің сипатына бейімделген Төте жазуы А.Байтұрсынұлының алфавитінің негізі болып табылады. Қазақ тілінің табиғаты қазақ халқының табиғи тілі болып табылады. Ауызша тіл жазбаша тілге жақын болуы керек. Жазу адамның бейсаналық деңгейде қалыптасуына түрткі болады. Орынборда жарық көрген «Тіл-құрал» (1914) оқулығында А.Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Біздің ғасыр - жазу ғасыры. Бұл жазба ғасыр, жазбаша тіл ауызекіге қарағанда ең жоғары деңгейге ие. Алыста тұратын адаммен сөйлесу мүмкін емес, әлемнің бір жағындағы адам жазудың көмегімен әлемнің екінші жағындағы адаммен сөйлеседі. Сондықтан, қалай сөйлеу керектігі қажет болса, жазудың қажеттілігі туралы айтқаннан әлдеқайда көп». Бұл әліпби - ұлттық жазбаны қалыптастырудағы ұлы мәдени жетістік. Ол басқа ұлттың жазбаша жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырды және араб жазуын таңдады. Қазақ алфавитін реформалауда неге ол араб жазуын таңдады? Қазақ әліпбиін реформалау кезінде араб әріптерін таңдаудың себебі араб әріптері лингвистикалық дыбыстарда артықшылықтарға ие. Жазу нүктесінен ескере отырып, қолдың қозғалысы бағыты сағат тілімен бірдей, ал оң жағынан солға жылжиды. Қол білекке жылжиды және қозғалысы оңай. А.Байтұрсынұлы грамматиканы үш негізде қарастырып, үш түрге бөледі. Олар: фонетика, морфология және синтаксис. Сонымен, фонема деген не? Сөздердің әртүрлі дыбыстары айтылады, оларды сөйлеудің көптеген түрлері бар және олар фонема деп аталады. Анықтаудың бұл түрі фонемаға беріледі: тілдің ең кіші функционалды бөлігі, дыбыс түрі, сөздің мағынасын және формасын ажыратады. А.Байтұрсынұлы шығармашылығында жазу екі әріпке бөлінеді: әріптік және хат негізінде. Емле төрт жүйеге бөлінеді: белгілер жүйесі; әдеттегі жүйе; салыстырмалы емле; дыбыстық жазу. Қазақ тілі дыбыстық жазумен байланысты. Дыбыс жазу - әріпке негізделген жазбаша жазу жүйесі. А.Байтұрсынұлының ауызша сөйлеу тілін белгілейтін алфавитінің мәні вокал фонемасына тікелей бағытталған. Егер фонема жуан болса, оған қосылатын дыбыс та жуан, егер фонема жіңішке болса, оған қосылған дыбыс та жіңішке болады [1]. Төте жазуды қазіргі кезде Қытай Халық Республикасында тұратын қазақ халқы қолданылатыны мәлім.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден, академик Ә.Т.Қайдардың бастамасымен, қазақ лингвистері мен зиялы қауым арасында латын әліпбиіне көшу туралы сан түрлі пікірлер айтылып, талқыланды. Халықаралық деңгейде ойлайтын ойшылдарымыз бен ұлт жанашырлары латынға көшуді қолдаса, кейбір зиялы қауым өкілдері тарихтың бұл үрдісіне қарсылық білдіріп келеді.

Қазіргі уақытта латын қарпін қолдану, ең алдымен, заман талабы болып отыр. Сондықтан заманауи технологияларға тәуелді екенімізді мойындап, жаңа дүниелермен санасуымыз керек. Латын әліпбиі бізге таңсық емес, себебі, ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі бір дәрежеде біледі. Ал латын әліпбиінің

бізге берері не болмақ дегенде, оның көптеген тиімді тұстарын көрсетуге болады. Мысалы, «Үштұғырлы тіл» саясатын жүзеге асыру барысында ағылшын тіліне едәуір назар аударылып келеді. Бұл идеяның үшінші құрамдас бөлігі – ағылшын тілін үйрену. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялар ағынына ілесу деген сөз. «Не үшін латын қарпіне көшуіміз керек?» деген сауал төңірегінде ойымызды өрбітер болсақ, негізінде, латын жазуы қазаққа бейтаныс емес. Ең алдымен, кириллицамен сіңірілген отарлық санадан арылу үшін оның мәні зор. Екіншіден, латын жазуы қолданысқа оңай, игеруге ыңғайлы. Оған қоса жаратылыстану ғылымдарында да қолданыста дәлдігі мен икемділігі дүние жүзілік тәжірибеде дәлелденген және бұл әліпбидің ақпараттық-технологиялар саласын дамытуға септігін тигізери сөзсіз. Қазір әлемде осы алфавитті қолданушы мемлекеттер саны да көп. Біз көптілділік аясында жаппай дайындық жасап жатқан ағылшын тілінде де осы әліпби қолданылады. Бүкіл ғаламтор кеңістігінің басым бөлігінде осы қаріппен жазылған ақпарат кеңінен жұмсалады. Тіпті, жастарымыз да, күнделікті өмірімізден нықтап орын алған әлеуметтік желілерде осы қаріппен жазуға әуес. Оның үстіне, бұл таңбалар – біз үшін мүлдем жат емес, кезінде қолданыста болған қаріп.

Латын әліпбиін қолдану озық техника мен компьютер тілін меңгеруге жол ашады дегеннен бөлек, мемлекеттік тілдің қолданылу аясын да кеңейте түседі, өйткені шет елдерде тұратын қандастарымыз осы жазу арқылы қазақ жерінде болып жатқан барлық жаңалықтан хабардар болады. Қазір қоғам да, адамдар да соған санасын үйреугі керек. Ең бастысы, бұл – ел болашағы үшін жасалып жатқан іс. Басқасын айтпағанда, түркі халықтарына ортақ қаріп. Біз әлемдік ғылым мен технологияны, экономиканы игеру үшін ағылшын тілін үйреніп жатырмыз. Латын әліпбесі сол тілді игеруге негіз, тиімді алғышарт болары сөзсіз. Халықаралық терминологияны алсақ, медицина, химия өндірісі тағы басқа ғылымдар саласындағы деректер көбіне латынша жазылады. Сонымен қатар, түркітілдес халықтардың әліпбилеріне зер салсақ, өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін қырғыз, өзбек ұлттарының өкілдерімен еркін араласып, сөйлесіп, жазуларын еркін оқи беретін едік. Қазір олардың жазуын оқу біршама баяулаған. 1924 жылға дейін бір халықтай болдық, еркін түсіністік. Қазір түркі халықтары бір-бірімізден алшақтап бара жатырмыз. Жаһандану дәуірінде өзге арнаға ауып кетпей, түркі халықтарына түсінікті болатын, ортақ әліпбиді сақтап қалған жөн. Жоқ сөздерді бір-бірімізден алып, тілдерімізді өзара жақындату – рухани жаңғырудың бір жолы. Сонда бір-біріміздің еңбектерімізді де еркін оқи аламыз. Алдымен қазақ сөздерін, одан кейін түркі сөздерін, содан кейін ғана ағылшын сөздерін алу керек. Латынға көшу тек жаһандану талабы ғана емес, түркітілдес туыстас халықтар тілін жақындатудың да маңыздылығынан туындап отыр.

Мәдениеттанушы Серік Ерғали латын қарпіне көшу туралы былай дейді: "Қазіргі қолданыстағы кирилл әліпбиі қазақ тіліне тән емес, қазақ тілі кирилл әліпбиіне бағынған. Сол негізде орыс-қазақ кирилл әліпбиі дүниеге келген. Мен орысша теру үшін ешқашан орыс регистрін қолданбаймын, өйткені, ол тілдегі мәтінді теруге қазақ клавиатурасы жеткілікті. Бүгінгі кирилл-қазақ клавиатурасы арқылы орысша да, қазақша да теруге мүмкіндік беретін ортақ дүние, демек, әліпби де екі тілге ортақ. Әлемде бұндай парадокс жоқ" [1]. Айта кетейік, қазақ елінің латынға көшуі туралы хабар әсіресе, Түркия мен Еуропада қоныстанған қазақтарды қатты қуантқан болатын. Латынға көшу – сауатын ашқаннан латын әліпбиін қолданатын Батыс елдеріндегі қазақтардың атажұртпен мәдени, рухани қарым-қатынасын арттырып, өзара түсінісуіне мол мүмкіндік береді деп күтілуде.

Қазақстан латын әліпбиіне 2025 жылы өтуге байланысты дайындық жұмыстарын бастағалы бері бұл тақырып ел ішінде қызу талқылануда. Осымен байланысты, қазақ жұртшылығы көптеген елдердің латын әліпбиіне көшу тәсілі мен тәжірибесіне баса назар аударуда. Оған себеп те жоқ емес. Өйткені бір алфавиттен өзге бір әліпбиге өту – өте күрделі процесс. Түркі тілдес елдердің ішінде Түркия, Әзербайжан сынды мемлекеттер латын әліпбиіне аса бір қиыншылықсыз өткені белгілі. Бірақ Өзбекстан әлі күнге дейін қос әліпбиді (кирилл және латын) пайдаланып келеді. Біз осы өзбек елінің не себепті осы

уақытқа дейін латын әліпбиіне толық көше алмай келе жатқандығына жауап іздеп көрмекпіз.

Өзбекстан кирилл алфавитінен латын әліпбиіне өтуге байланысты заң жобасын 1993 жылдың 2 қыркүйегінде қабылдаған болатын. Бұл заңның өзбек елінде қысқа уақыт ішінде қабылдануына басты себеп, сол уақытта Түркиямен арадағы қарым-қатынасының жақсы деңгейде болуы еді. Өйткені Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттер тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Түркияның Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан сынды елдердегі саяси салмағы басым болды. Жоғарыда аталған елдердің барлығы Түркияның даму жолын үлгі тұтты. Сол уақытта Түркия егер Өзбекстан НАТО мен батыс елдері жағына шығатын болса, онда оған елге инвестиция тартуға, дамудың жаңа деңгейіне көтерілуіне, тіпті латын әліпбиіне көшуге көмектесетінін айтқан. Бірақ кейіннен Ташкент пен Анкара қарым-қатынасы бұзылып, Өзбекстан билігі латын әліпбиіне көшуді 2000 жылға, одан кейін 2005 жылға, сосын тіпті 2010 жылға дейін ысырды. Осы кезден бастап Өзбекстан мектептерінде қос әліпби оқыту бағдарламасы енгізілді. Бұл бағдарлама уақыт өте келе өзбек қоғамын үлкен екі лагерге бөліп тастады. Олардың бірі Кеңес одағы кезінде кирилл алфавитімен білім алып, өмір бойы кирилл әліпбиімен жазып келген аға буын өкілдері болса, екіншісі – тәуелсіз Өзбекстанда туылып, латын әліпбиінде оқыған жас буын өкілдері.

Қазіргі таңда Өзбекстанда 25 жасқа дейінгі өзбек жастарының барлығы дерлік латын әліпбиін пайдаланады. Ал аға буын өкілдері керісінше кирилл алфавитінде жазады. Елдегі кітаптар мен ғылыми еңбектер, газет, журналдар қос алфавитте шығады. Бірақ мектептер мен жоғары оқу орындарының басым көпшілігі латын әліпбиінде жазылған кітаптарды қабылдамайды. Кітапханаларда латын алфавитінде жазылған кітаптардың саны өте аз. Мысалы, Өзбекстанның Әлишер Науаи атындағы көне кітапханасында өзбек тілінде жазылған 600 мыңнан астам кітаптар мен құжаттар сақталған. Ал олардың арасында латын әліпбиінде басылған нұсқалары жоқтың қасы. Өзбекстан Ғылым академиясының кітапханасындағы жағдай да осыған ұқсас. Онда кирилл алфавитінде жазылған 5 мыңнан астам ғылыми еңбектер бар. Оны әлі күнге дейін ешкім латын әліпбиіне ауыстырмаған. Соңғы статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ, елдегі «Davr Press», «Akademnashr» және «O'qituvchi» сияқты ірі баспаханалар жылына басып шығаратын кітаптардың 48 пайызы латын әліпбиінде, 52 пайызы кирилл алфавитінде жазылады екен. Латын әліпбиінде жазылған кітаптардың басым көпшілігі балаларға арналған еңбектер.

Ал жоғары буынға арналған ғылыми-танымдық, әдеби-көркем шығармалардың барлығы кирилл алфавитінде шығарылады. Бұл – кирилл алфавитін білмейтін, білсе де толыққанды меңгермеген жас буынның әлемде болып жатқан ғылыми жаңалықтар мен көркем шығармаларды оқуға мүмкіндігі шектеулі деген сөз. Ал ол, өз кезегінде, өзбек жастарының дамуына, алға қарай қадам жасауына үлкен кедергі туғызары хақ. Жалпы Өзбекстан жазу тарихына көз жүгіртетін болсақ, өзбектер де қазақтар сияқты бастапқыда (1917 жылдарға дейін) араб әліпбиін пайдаланып келген. Бірақ 1926 жылы Баку қаласында өткен I түркі тілдес халықтар съезінде қабылданған, Кеңестер одағы құрамындағы барлық түркі тілдес халықтардың бір ауыздан араб алфавитінен латын әліпбиіне көшуі керек деген шешіміне байланысты 1930 жылы Өзбекстан латын әліпбиіне ауысқан. Ол кезде Өзбекстанға латын әліпбиіне көшу аса бір қиындық тудырмаған. Өйткені сол кездегі өзбек халқының басым көпшілігі сауатсыз болған. Алайда арада он жыл өткен соң, 1940 жылы 8 мамыр күні ел билігі Өзбек КСР-ы Жоғары кеңесінің III сессиясында толықтай кирилл алфавитіне өтуге шешім қабылдаған.

Негізінен, осы уақытқа дейін, Кеңестер одағы құрамында болған түркі тілдес елдердің ішінде латын әліпбиіне толыққанды өткен Әзербайжан ғана. Бұл елде латын алфавитіне өтуге байланысты талқылаулар XX ғасырдың соңында-ақ басталып кеткен. Бірақ Әзербайжан билігі латынға тәуелсіздік алғаннан кейін бір-ақ көшкен. Жалпы Әзербайжан – ТМД елдері арасында да латынға көшкен ең бірінші мемлекет. Алайда

бұнда да 2000-шы жылдарға дейін газет, журналдардың басым көпшілігі қос алфавитте шығып келген. Тек 2000 жылдың ортасына қарай толыққанды латын әліпбиіне ауысқан.

Енді 2025 жылға қарай латын әліпбиіне көшеміз деп отырған Қазақстанға келсек. Бұл жерде біз не көреміз? Бұл арада, бірінші кезекте, латынға көшуде осыдан 15-20 жыл бұрын Өзбекстан елі жіберген қателіктерді қайталауды байқаймыз. Ол қателіктің басы – компьютер пернетақтасындағы 26 әріптен аспау мақсатында диакритикалық (ноқаты бар) әріптердің орынына қос әріп пайдалану. Бұған дәлел – өткен жылы Парламентте талқыланған алфавит. Онда кирилл әліпбиіндегі «ә» әріпі латын алфавитінде «ae» деп белгіленген. Дәл осындай қателікті 1995 жылы Өзбекстан елінің тіл мамандары да жіберген. Олар да өз латын әліпбиіндегі Ç ç, Ş ş сынды диакритикалық таңбаларын Ch ch, Sh sh диграфтарына ауыстырған. Бірақ бұнымен әлі күнге дейін «айды аспанға шығарып», ғаламды таң қалдыратын софт жасап, компьютердің пернетақтасында зырылдайтын өзбек баласын көрмеді әлем жұртшылығы. Олар да, қазіргі Қазақстандағы кейбір белсенділер сияқты, латынға 26 әріппен өтсек, бәрі «керемет» болады деді. Алайда, іс жүзінде, олай болмай шықты. Халық қабылдай алмайтын әліпби жасау дамуға емес, керісінше, құлдырауға, қоғамды екі лагерге бөліп тастауға алып келетінін олар кеш түсінді. Түсінгенімен осы уақытқа дейін латынға қашан толық өтетіндіктерін ешбір атқамінер айқындап көрсеткен жоқ [2].

Бір топ өзбек ғалымдары фейсбуктағы парақшаларында өзбек латын әліпбиіндегі кемшіліктерге тоқталып, оларды шешу үшін әліпбиді қайта жасау керектігін айтады. Мысалы, Хамза Фозилжонов деген ғалым, өзінің фейсбуктағы парақшасында дәстүрлі өнімдерді аудару барысында O' мен G' әріптері және апостроф тұғызып жатқан мәселелер өте көптігін, олар сөздерді екі бөлікке болып тастайтынын, «O'zbekistonda» деген сөзді индекстегенде «o-zbekistonda» болатынын және әлемдегі әліпбилердің ешбірінде мұндай тыныс белгісі жоқтығын айтады. Сонымен қоса, ол әліпби мінсіз болмай тұрып, оған негізделген жазуды да мінсіз етіп болмайды. Жұмысты әліпбиді жетілдіру және оны қателіктерден тазалаудан бастау керек екенін айтқан. Өзбек латын әліпбиіне қатысты талқылауда қысқарған сөздерге қатысты мәселелерге де тоқталған. Мысалы, "sh" мен "ch" әріптері қысқарған сөздер құрамында келгенде «AQSh па, әлде "AQSH» па? Латынша «o'» мен «g'» әріптерін беру үшін қайсы белгіні қолдану керек (апостроф немесе теріс бір тырнақша?), FHDYo, AYoQSh, YaIM сияқты аббревиатуралар латыншада бір «у» мен (FHDY, AYQSh, YIM) жазылуы дұрыс па, әлде «ya», «yo», «yu» bo'lib (FHDYo, AYoQSh, YaIM) түрленуі керек пе, "Sentabr" ма, әлде "sentyabr" ма деген сияқты сұраулар бар.

Талқылау барысында құқықтанушы Хушнудбек Худойбердиевтің "Қайсы бірі дұрыс: "sentabr" әлде "sentyabr"?" атты баяндамасына көңіл аудардық. Оның назарын 2013 жылы Өзбекстан Ғылым академиясы жанындағы Тіл және әдебиет институтында жарық көрген 85 мыңнан астам сөзден тұратын "O'zbek tilining imlo lug'ati" атты емлесіндегі күз айларының атаулары "sentabr", "oktabr" емес, "sentyabr", "oktyabr" түрінде жазылғаны аудартқан болатын. Ол өзбек халқы 15-16 жыл бойы "sentabr", "oktabr" деп қолданып, енді үйреніп қалғанын, бәлкім тағы 5-6 жыл өткенде жаңа тілшілер тобы шығып "sentabr" вариантын қолдаса не істейміз деп өзінің қарсылығын білдірген. Талқылауда «Ц» әріпінің баламасына қатысты мәселелерге де тоқталған, мысалы «цех» сөзі «sex» күйінде берілуі, «цанга – sanga», «цери́й – seriy», «цокол – sokol» дегендердің «S» таңбасы арқылы берілуі сөздердің мағынасын мүлдем өзгертіп жіберетіні айтылып, бұл емлені жасаушылардың немқұрайдылығының нәтижесі деп бағаланған. Осындай талқылаулардан шаршаған Азам А. Камалов былай деген: "Айыптың бәрі – осы әліпбиді жасағандарда. Меніңше, қазіргі таңда өзбек латын әліпбиі әлемдегі ең ұсқынсыз латын әліпбиі болса керек: кроссвордқа да, аббревиатураға да жарамсыз.

Өзбекстан Тіл және әдебиет университеті ректоры Шухрат Сирожидинов Өзбекстанда мемлекеттік тіл туралы заңға сәйкес амал қылуды қадағалайтын орган жоқтығына өкінішпен тоқталып, тіл заңдылықтарын бұзғандарды жауапкершілікке тартатын бөлімдер ашатын уақыт келгенін айтқан. Ректор әліпбидегі "ң", "ц" дыбыстары

үшін арнайы әріп берілмегені, кейбір сөздердің кирилл және латын емлесінде екі түрлі жазылуы туралы пікір білдірген. «Бұл сауат ашып жатқан оқушылар үшін түрлі қиындықтар тудырып жатыр. Мысалы, «ng»-ды білдіретін бір әріп болмағандықтан, оқушылар «теңізді – den-giz, көңілді - ko'n-gil түрінде жазып, буынға қате бөліп жүр, "biotsikl", "biotsentr" сияқты сөздерді "biot-sikl", "biot-sentr" күйінде тасымалдап жүр. Бұл мәселелерді шешу өте маңызды және университетіміздің бір топ мамандары осы мәселемен айналысуда» дейді ол [3].

1924 жылы маусымның 15-інде Орынборда өткен мәжілісте А. Байтұрсынұлы «Әліпби тақырыбы» деген баяндама жасайды. Ол түркі халықтарының қолданып келе жатқан жазуы бар екендігін, оны тастап, басқа графикаға көшу оңай емес деген пікірін осы съезде дәлелдейді. Әліпби (графика) қандай қасиеттерге ие болу керек деп, қазақ халқы қолданып отырған, икемделіп, өңделген (реформаланған) араб алфавитінің он сипатын (қасиеттерін) көрсетеді де, латынға көшкенде, латын алфавитін қолданушы Еуропа халықтары тіліне түркі жұрттарының қатысы жоқ дей келіп, «латын әліпбиін тұтынған (еуропалық) жұрттар орыстың орнында болып, аузына қарап... Онда алуға мағына бар дер едік» деп ойын орнықтыра түседі. А.Байтұрсынұлының осы баяндамасын және латын таңбаларын алуды қостаған Алаш арысы, біртуар мемлекеттік қайраткер Нәзір Төреқұловтың баяндамасын талқылап, екі алфавиттің оң – теріс жақтарын сарапқа салып қарағаннан кейін, съезд: «Қазақ тұтынып отырған түрк (араб таңбалы) әліпбиінің баспа түрін дара болмауы баспа ісіне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатын болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрк әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрк әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек» деп А.Байтұрсынұлы реформалаған және баспа түрінің де вариантын ұсынған араб жазу негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек» деген қарар ұсынды. (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор. 1925).

Ғалым 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Түркологиялық съезде де өз пікірін барынша дәлелдеп, қазақтардың латынға көшуіне қарсы болды. Бұрыннан пайдаланылып келген, әрі нақтылы бір ұлт тіліне лайықталып, реформаланған араб (мысалы, қазақтардікі сияқты), не орыс (мысалы, сол кезде чуваштар қолданып отырған) графикасын латыншаға ауыстырудың ешқандай не саяси-идеологиялық, не экономикалық тиімділігі жоқ, сауат аштыру, оқыту ісінде де лайықталған араб графикасы мен қабылданбақшы латын жазуының бір-бірінен артық-кемдігі шамалы, керісінше, жазу таңбасын өзгерту сан ғасырлық жазба мұрадан, жазба дәстүрден қол үздіреді дегенді айтты.

А.Байтұрсынұлы екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразының табан тірейтін нәрселері мыналар боларға тиіс деп көрсетеді:

1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?

4. Қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы да сонда)

5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

А.Байтұрсынұлы осы критерийлер бойынша латын және араб графикаларын салыстырып, араб графикасының латынға қарағанда әлдеқайда тиімді әрі артықшылығы көп екендігін дәлелдеген болатын. Мысалы, дыбыстық жеткіліктілігі жағынан қарасақ, араб графикасымен қазақ әліпбиіне 14 әріпті өзгертпей және 5 әрпіне ереже қосып алынса, латыннан 15 әріпті өзгертпей және 7 әрпі өзгертіп алуға жараған, басқалары тіпті жарамаған соң, «Ң» мен «Й» дыбыстарын ойдан шығарып, «N, J» таңбаларын алып отыр. Бұған қарағанда, тіл дыбысына жеткіліктілігі жағынан араб әрпі артық болып шыққан. Мына таңбалардың орналасуына назар аударайық:

IIIIIIII – латын графикасының көрінісі;

IIIIIIII – араб графикасының көрінісі.

Қайсысы санауға немесе оқуға ыңғайлы? Әрине, араб графикасы жазуға да, оқуға да ыңғайлы әрі тиімді екені бір қарағанда көрініп тұр. Сонымен қоса А. Байтұрсынұлы жазу мәдениеті бар халыққа бір әріпті тастап, екінші әріпті ала қою оңай жұмыс емес. Бірте-бірте барып алып кетуге бірталай уақыт керек, бірталай артық тұрған қаржы керек. Баспа дүниелері екі әріппен бірдей басылып шығуы керек. Мұның бәрі екі шығын болмақ. Артық күш керек. Мұндай екі шығын, екі жұмысты көтеретіндей қаржы мен қайрат қазақ түгіл түріктің қай жұртында да жоқ – деген болатын [4].

Қазіргі таңда латын графикасына көшу өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, еліміздегі тілші ғалымдар өз ойларын білдіріп, түрлі ұсыныстарын айтып жатыр. Мысалы, профессор Ә. Жүнісбек былай дейді: Өткен ғасырдың 50-ші жылдарының ортасында қазақ жазуына реформа жасалды. Ол кезде де айтыс-тартыс көп болды. Бірақ ол саяси реформа еді. Астарында не жатты? Мақсат – қазақ тілінің айтылуың, жазылуың орыс жазуына икемдеу. Сол реформаның нәтижесін қазір көріп отырмыз. Осы реформаның бағдарымен өскен көзі ашық тіл мамандарының өзі бас тарта алмауда. Қазіргі әліпби – қазақ әліпбиі емес, тіпті, қазақ-орыс емес, орыс-қазақ әліпбиі. Сондықтан латын әліпбиіне өту науқанын бір әліпбиден екіншісіне өту емес, қазақ жазуына реформа жасау деп түсінген дұрыс. «Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін» деген екен Ахмет Байтұрсынұлы. Қазір қолға алып жатқан дүниенің бәрі – біз үшін емес, бүгін-ертең балабақшаға баратын ұрпақ үшін жасалып жатқан тірлік. Ол үшін қазақтың жазуы ұлттық болуы керек. Егер жаңағыдай аралас болса, онда басты қатырмай, осы жазуда қала беру керек. Біріншіден, қазақ тілінде қанша төл дыбыс бар, соның басын ашып алу керек. Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс, 19 дауыссыз дыбыс, бас-аяғы 30 дыбыс бар. Яғни, бізге керекі – 30 таңба. Оған кірме дыбыс кіріп кетсе, бүкіл жүйе бұзылады. Бірақ қазіргі заманда халықаралық атаулар, терминдер көп. Оның бәрін орыс тілі тұрғысынан айтамыз. Одан құтыла алмаймыз. Мұны қалай шешеміз? Ресейдің өзі компания атауын, жарнамаларды латын қарпімен жазып жатыр. Біз де өз еркімізбен бірдеңе ойлап таппаймыз, сол халықаралық үлгінің негізінде жасауымыз керек. Бұл – ұлттық сананың жаңғыруы. Жаңғыру – жазудан басталады. Қазір «қазақтың тілі дамып кетті» деген пікірді жиі естимін. Қазақтың тілінің дамығаны – тек лексикасы ғана. Дыбыс дамыған жоқ. Керек десеңіз, қазіргі дыбыс Орхон жазуындағы дыбыстармен тең. Тағы бір мәселе – осыдан біраз жыл бұрын Түркі кеңесі 34 таңбадан тұратын әліпби түзді. Ондағы мақсат – егер түркі халқы республикалары латын әліпбиіне көшетін болса, таңбаны соның ішінен алсын деді. Әрине, сөздің айтылуы әртүрлі бола беруі мүмкін, бірақ жазылу тұрқы бәріне түсінікті болады деді. Ататүрік латын қарпіне өткенде қиналып, араб таңбаларымен жазып отырады екен. Тек біреу келіп қалса, латынша жазуға көшетін көрінеді. Біздің де басымыздан осы жағдай өтеді. Біз де латынға өтетін болсақ, биліктегілердің өздері үлгі көрсетуі қажет.

Біз «Абай жолын» бұдан былай шығармаймыз ба? Енді жарық көретін болса, латын қарпімен басып шығарамыз. Яғни, сұрыпталған дүниелер басылады. Мамандар ортағасырлық, көне түркі жазуларын оқып, зерттеп жатыр. Қабдеш Жұмаділовтің «Оқылатын кітап қай әліпбиімен жазылса да, оқылады. Оқылмайтын кітап қалай жазсаң да, оқылмайды» деген пікіріне қосыламын.

Ал өзбектер латынға көшкенде комиссия құрамында екі-ақ тіл ғалымы болыпты. Тілді не компьютерге, не компьютерді тілге икемдеуі керек еді. Өзбектер керісінше, тілін компьютерге икемдеп, латын әліпбиінің қадірін кетіріп алды. Ал Әзірбайжанның көшелерінің бәрі – латынша. Ешкім адасып жүрген жоқ. Мұнда орыс тілін білмейтін ұрпақ өсіп келеді. Егер біз латын әліпбиіне қазақтың төл дыбыстарын баптап өтетін болсақ, ешқандай қиыншылық болмайды. Әрі кетсе, бір-екі жыл ішінде латынша жазып шыға келеміз. Қаражат, тағы басқаның бәрі – бітпес іске себеп көп. Амал жоқ, халықаралық терминдерді жазу үшін біраз дыбыстарды алуымыз қажет. Оның да үлгісі бар, түк қиындығы жоқ. Ең бастысы, қазіргі қолға алған тірлік – бүгінгі бүлдіршіннің қамы.

Қазір жасалған жобалар 100-ден асып кетті. Қосақталған таңбалар өтпейді. Біз ағылшын емес, қазақпыз. Тіпті, әріге кетер болсақ, қазақ тілінде 153 дыбыс бар. Ал дыбысты 26 латын таңбасына сыйғызу үшін әліпбиіміз жыпырлап кетеді.

Жарайды, төл дыбысқа байланысты төл әліпби дайындап берсек, шенеуніктер жібермейді. Олар біздің дыбыстың ерекшелігін, сөздің әуезін қалай сақтауды білмейді. Арамтер болып дайындап жатырмыз, бірақ қайдам... [5].

2007 жылы алғаш рет тапсырма беріліп, шетелдік тәжірибені бажайлай бастадық. Республикалық саларалық комиссия құрылып, әзірбайжан, өзбек, түрік ғалымдарымен кездестік. Осы процедураны жүргізіп, басы-қасында болған ғалымдармен тілдестік. Өзбекстанда бізге әліпби таңдау ісі – ең маңызды іс екенін жыларман боп жеткізді, - дейді А. Фазылжанова. «Әліпбидегі графемаларды таңдауды ғалымдарға берген дұрыс. Өзбекстанда комиссия құрамындағы он екі адамның тек екеуі ғана ғалым, қалғандары шенеуніктер болған. Соның кесірінен айтылған пікір сыртта қалды. Себебі, технологияға икемді, аз қаражат жұмсалатын, пернетақтадағы 26 графеманы ғана алдық», – деген ғалым Әбдірахманов.

Мысалы, «ш» дыбысын ағылшын тілінде «sh» деп таңбалайды. Бірақ бізде «с» мен «х» әріптерінің де тіркесі бар. Мысалы, «асхана» сөзі. Асхананы ағылшындар сияқты жазсақ «ashana», яғни «ашана» болып оқылады. Өзбекте ең жиі кездесетін есім – Исқақ. Латын әліпбиімен «Ishak» деп жазылды, оны барлығы «Ишак» деп оқыған. Ешқашан тілді техникаға икемдеуге болмайды, техниканы тілге икемдеу керек. Тіл ғасырлар бойы өмір сүреді. Мысалы, түріктер латын әліпбиіне көшкен кезде техника да болған жоқ. Өздері қабылдаған қаріп бойынша пернетақта жасап алды. Кейіннен «қ» әрпін жоғалтып алдық деп шулады. Түркиядағы «қ» әрпі қазақ тіліндегі «қ» әрпінен бөлек. Түріктердің әдеби тілінің негізіне Стамбұл диалектісі алынған, бұл – оғыз тектілердің тілі. Оғыз текті түріктердің тілінде «қ» жұмсартылып, «к» болып айтылады. Ал Анадолы түріктері – қыпшақ тектілер «қ» әрпін анық айтады. Осыдан кейін түріктер «Q» пернетақтасын енгізді, онда «қ» таңбасы бар. Кез келген ұлт өзінің ұлттық мүддесі үшін техникаға қаржы құюда аянып қалмау керек, бұл болашаққа құйылған қаржы. Құжаттар өтпеді, бағдарлама жасалмады деп кідіріп қалмай, барлығын ретімен жасаған абзал.

2007 жылдан бері осы мәселе бойынша жинақталған сұрақтардың жауабын тапқандай боддық. Қазір көршілес мемлекеттердің тәжірибесіне сүйеніп, ғалымдарын шақырып, комиссия құру керек деп жиі айтылып жүр. Тіл білімі институтының ғалымдары шетел тәжірибесінің оң-солын зерделеп шықты. Бізге осы тәжірибені пайдалану керек, себебі, басқа ұлттың ғалымы бізге әліпби жасап бере алмайды. Отандық тілтанушы мамандарға әліпби таңдауда басымдық берілуі тиіс. Әліпбиді тіл мамандары жасайды. Әліпби таңдауды идеология, саясат, экономикамен байланыстырудың қажеті жоқ. Мұндағы басты түйткіл – ұлттық эгоизм. Әліпби ұлттық мәселенің барлығын шешпейді. Дегенмен тіл мәселесін шешкен соң, басқа мәселелер өздері-ақ реттеледі. Бұл – таза лингвистикалық проблема.

Елімізге кирилл жазуының қандай әсері болды? Шынында, бұл орыс жазуы. Жалпы, кириллицаның латын әліпбиіне қарағанда мүмкіндіктері зор. Кириллица – латын қарпінің негізінде пайда болған жас графика. Оның жүйесі латынға сүйенеді, латынның оң тәжірибесін алған. Кирилл жазуын қолданатын ұлттар да оны жетілдірді. Компьютерде латынның жинақталған таңбаларына қарағанда, кириллицаның таңбалары анағұрлым көп. Бұл өте жақсы графика, тез икемделеді. Олай болса, неге біз кириллицадан қашамыз? Графика тілді бере алмайды деген ұғым дұрыс емес. Егер тілтанушы мамандар мықты болса, кез келген графиканы өз ұлтына сәйкестендіріп, әліпби жасап алады. Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуын пайдалана отырып, қазақтың ұлттық әліпбиі – төте жазуын жасады. Кириллицаға қарағанда, латын жетілген әліпби деген ой да түбегейлі қате. Кирилл әліпбиі қазақтың санасында мықты стереотип қалыптастырған. Кирилл жазуы «мені орысша жаз» деп тұрады. Орыс тілі бізге донор тіл, бұл – тарихи ақиқат. Біз посткеңестік кеңістікте өмір сүреміз, басқа кеңістікке көшіп кете алмаймыз. Посткеңестік

кеңістіктегі ақпарат көзі – орыстілді ақпарат. Егер Қазақстанда ағылшын тілінде сөйлейтін халықтың саны көп болса, олар басқа әлемге есік ашады. Ағылшын тілінен қазақ тіліне өздері-ақ тікелей аударып алады. Егер кирилл жазуында қала берсек, шет тілінен енген сөздердің бәрі орыс тілі арқылы кіреді. Олай болса, жаңа сөздерді қазақша айтылу жүйесіне сіндіре алмай қаламыз. Бұрын тіліміз арқа сүйеген форма – ауызша сөйлеу еді. Амал жоқ, қазір жаһандану дәуірінде жазбаша тілге кез келген әдебиет арқа сүйейді. Жазбаша тіл арқылы жаңалықтар кіреді, хабар таратылады. Солай емес пе? Елімізге алғаш переселендер келіп, кеңес дәуірі орын алғанға дейін, тілімізге қаншама орыс сөздері енді. Қазір айтсам, ол сөздерді танымайсыздар. Мысалы, бөкебай – пуховой, болыскей – польский, әмірқан етік – американский етік, бөрек – пирог, атбекет – адвокат, кровать – кереует. Ауызша тіл арқылы игерілген сөздер өз тілімізге еніп, икемделді. Қазір осы процесс тоқтап қалды. Бұл – кез келген тілдің өміршең болуы үшін қажет механизм. Сырттан келген сөздерді игеріп отырудың ең күшті жолы – фонетикалық, дыбыстық игеру. Кирилл әліпбиі енгізілгеннен кейін, орыс тілінен енген сөздер орыс орфографиясымен жазылып, орыс орфоэпиясымен айтылсын деді. Өз басым үш орфографиялық сөздіктің редакторы болдым. Осыдан байқағаным, орыс сөздерінің саны жылдан жылға көбейіп келеді. Әлемдік дамуға ілесу үшін дүниелердің атауын атауымыз керек, ал олар бізге орыс тілі арқылы кіруде. Енді жаңа сөздерді тілімізге икемдеп, кирилл жазуымен түсірсек, оның образы қабылданбайды. Егер латын қаріптерімен жазсақ, қабылдауға жеңіл. Өйткені латын әліпбиінде сөзді басқа тілдің ережесімен жаз деген стереотип жоқ. Сондықтан латынға таза тілтанымдық тұрғыдан көшуіміз керек. Сонда шет тілдерінен енген сөздерді игеру механизмі қайтадан іске қосылады, тіліміздің иммунитеті күшейеді. Аханның «Ел – бүгіншіл, мен – ертеңшіл» дегені осы [5].

Қорыта айтқанда, қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру – өте маңызды әрі үлкен жауапкершілікті талап ететін іс. Сондықтан бұл мәселеге немқұрайдылықпен қарауға болмайды. Өйткені бұл ұлттық мәселе және оны шешуде көршілес елдердің тәжірибесіне назар салып, олар жіберген қателіктерді қайталамауымыз керек. Сонымен қоса отандық тілші ғалымдарымыз бірігіп, ең дұрыс деген қазақ латын әліпбиін жасау қажет. Бұл іске әрбір қазақстандық ат салысуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сайбекова Н.У. А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңыздылығы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, 2017 ж. №3. 99 б.
2. http://www.inform.kz/kz/latynga-koshu-zaman-talaby_a3031975
3. <https://www.qazaquni.kz/2017/09/26/75285.html>
4. <http://www.bbc.com/uzbek/latin-37729658>
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы, Алматы: Ана тілі, 1992. –448 б.
6. <https://turkystan.kz/article/28398-latin-lipbii-zha-yru-zhazudan-bastalady>